

РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1920 рр. І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія, 1917 р.

Лютнева революція 1917 р. в Росії при всій своїй стихійності та непередбаченості в лічені дні призвела до кардинальної зміни політичної системи країни. Імперські державні інститути впали без помітного опору, довівши повну нездатність виконувати владні функції. Обвал імперської влади розчистив політичні горизонти і призвів до життя сили, які, здавалось, перебували в ембріональному стані. До таких належав український національно-визвольний рух. У всякому разі російська революційна демократія в перші дні революції якщо повністю не поділяла поглядів П. Струве про надуманість української проблеми, її поширення лише у вузькому колі національної інтелігенції, то особливо не переймалась нею, як і національною проблемою загалом.

Характерною з цього боку виглядає промова члена Тимчасового комітету Державної Думи Росії, а згодом члена Тимчасового уряду П. Мілюкова на мітингу у Таврійському палаці 2 березня 1917 р. Окреслюючи завдання нової влади, промовець говорив лише про організацію влади та армію, обходячи повною мовчанкою національне питання. 2 березня Росія ще уявлялася П. Мілюкову парламентською конституційною монархією¹, тобто державою з такою формою державно-політичного устрою, який існував у Росії після 1905 р. Йшлося лише про зміну особи царя та складу уряду. В зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» від 6 березня говорилося про реалізацію конституційних свобод, обіцяних маніфестом від 17 жовтня 1905 р., скликання Установчих зборів, забезпечення громадянських свобод і рівності, але жодним словом не згадувалася національна проблема, нібито її зовсім не існувало. Між тим від вирішення цієї проблеми залежала доля російської революції. У всякому разі це твердив, правда, значно пізніше, один з видатних діячів революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, міністр Тимчасового уряду І. Церетелі².

Проте в Україні революція з самого початку березня швидко набрала ознак національно-визвольного руху. Українські організа-

ції й ініціативні групи з перших днів березня оголосили про свої наміри й розгорнули масову організаційну діяльність. Місцем їх дії виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції загальноросійських сил, а найбільші промислові центри. Вже 2 березня відозвою «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів» заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет м. Петрограда³. Через десять днів комітет підготував масову 20-тисячну маніфестацію у центрі Петрограда, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. 19 березня петроградські українські організації об'єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою⁴.

Подібним чином діяли й українські угруповання Москви: спочатку (7 березня) вони підготували відозву «Наші вимоги (від українських організацій)»⁵, а у квітні розгорнули велику роботу по об'єднанню діяльності «українських організацій і партій у Москві»⁶.

Буквально в перші ж дні чи тижні після падіння самодержавства легалізувалася діяльність українських організацій Одеси, Харкова, Полтави, Чернігова. Українці Одеси на початку березня створили Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до щойно утвореної Центральної Ради⁷. У Харкові українці 3 березня відзначили падіння самодержавства маніфестацією під жовто-блакитними прапорами, а ввечері того ж дня обрали тимчасовий організаційний комітет для керівництва українським рухом⁸. 8 березня цей комітет був реорганізований у постійний. Одним з найпомітніших успіхів у його діяльності стало налагодження видання тижневика «Рідне слово»⁹. У Полтаві 8 березня на урочистих зборах українців було обрано спеціальну інформаційну комісію — Український комітет, який мав інформувати громадськість про розвиток революційних подій. Крім цього, організації українських партій створили спільну Раду поступових українських партій м. Полтави¹⁰.

З невеликим запізненням, лише 18 березня, відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців, але вже на них була продемонстрована готовність розгорнути широку й різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку¹¹. Від губернських центрів не відстали й повітові. Сили української інтелігенції в повітах були невеликими, але було достатньо й активності кількох осіб, щоб національний рух себе виявив. Наприклад, у Конотопі збори 11 березня ініціювали створення Українського товариства на чолі із спеціальною Радою. За тиждень було розроблено й затверджено його статут, надіслано вітальну телеграму Тимчасовому уряду, проведено панахиду по Т. Шевченкові¹².

Джерела містять чимало різної інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з'їзд Товариства українських поступовців, що відбувся 25—26 березня у Києві, поряд з делегатами від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Полтави, Харкова, Чернігова, прибули делегати з Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Єлисаветграда, Сум, Сосниці, Кременчука, Переяслава, Костянтинограда, Умані, Катеринодара, Гадяча, Лубен, Золотоноші та інших міст і містечок України.

З моменту легалізації національно-визвольного руху географія його поширення стрімко вийшла за межі етнічних українських земель. Рух активно розгортався серед східної української діаспори, про що вже свідчив перебіг подій у Петрограді та Москві. Він швидко дійшов до Сибіру й Далекого Сходу, не кажучи вже про Кубань, густо населені українцями південні повіті Курської, Воронезької губерній та земель Області війська Донського.

Аналізуючи територіальні особливості українського руху, варто відзначити його киевоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилася у створенні та діяльності Української Центральної Ради. Проте перші тижні революції говорять швидше про стихійний вибухоподібний характер українського руху, ніж про його монолітність та організованість*. Інваріантність форм руху на місцях, його багатопартійність свідчать про стихійність процесу, який треба було консолідувати спільними завданнями й організаційно об'єднати. Вироблення загальнонаціональної програми та створення різноманітних за формою осередків у єдиний консолідований рух становили його характерну особливість у перший місяць революції. На думку активного учасника подій Української революції М. Ковалевського, першим кроком до значного поширення української національної ідеї було гасло «Вільної України». Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій Тимчасовому уряду чи Центральній Раді, на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Своєю узагальнюючою формою гасло «Вільної України» й об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а «що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — “чоловіка вулиці” — як це часто говорять тепер, яка становила переважаючу масу українського народу»¹³.

Перші документи, які засвідчили появу українських організацій, по-різному конкретизували національні домагання. У більшос-

ті з них висувалися вимоги запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики «до праці на українській ниві». Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати національний фонд, закладати українські школи, відновлювати «Просвіти», підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих зборів, на яких треба буде твердо й одноставно відстоювати «автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі»¹⁴. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими зборами, а також запровадження національних мов у школах, адміністративних та судових установах рішеннями уряду¹⁵.

Значно радикальнішою виглядала відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав українські культурні та політичні сили Петрограда «дати гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси». Комітет вважав, що «найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу». Таким є ідеал, до якого слід прагнути, а от практичне завдання, на думку комітету, описувалося гаслом перебудови Російської держави у федеративну, демократичну республіку з «якнайширшою національно-територіальною автономією України»¹⁶.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського уряду та Установчих зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного політично-державного статусу України. Саме так визначив завдання УЦР і М. Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських «постулатів і домагань» Грушевський присвятив серію статей у «Новій раді». Згодом ці статті, дещо відредаговані та доповнені, він видав у вигляді брошури «Вільна Україна. Статті з останніх днів». М. Грушевський неодноразово повертався до згаданої теми в своїх публіцистичних працях «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». В статтях «Велика хвиля» і «Повороту немає» М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові широкого політичного поступу, пише, що програма культурного самовизначення України вже нікого в Україні не задовольнить:

“Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв’язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад»¹⁷.

Таким чином, гасло «Вільної України» досить швидко й адекватно трансформувалось у гасло «національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії». Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об’єднує всі українські політичні сили від найлівіших до найбільш правих. Українські есеїсти, есери, радикал-демократи і навіть народна партія в своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, тоді як досить далеко розходились у вирішенні інших проблем.

Гасло національно-територіальної автономії зовсім не означало ідейну й апріорну відмову від державності та суверенності України. Швидше це був цілком необхідний і послідовний крок до них. Проте цей крок, було непростим зробити, тому що ідейно-теоретична підготовка його була досить слабкою, а ще гірше стояла справа освідомлення мас. Тому з кінця березня в українській пресі з’явилося чимало теоретичних і пропагандистських статей, автори яких намагалися по-різному тлумачити ідею автономії. Легітимність автономного устрою України багатьма авторами виводилася з факту Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження власного державно-політичного устрою України. Історичне минуле використовувалося для дискредитації царського централізму, його повної негачії. Централізм мав бути цілком зруйнованим і заміненим федералізмом, таким державним устроєм, який давав, на думку українських політиків, змогу гармонізувати державні інтереси окремих народів. «Федералізм — єсть дальший розвиток принципу незалежності народів, а не його приниженням», — писав П. Феденко¹⁸.

Майже одночасно із статтею Феденка у київській пресі з’явилася стаття М. Ткаченка, який звернув увагу на наступну обставину. Майбутня автономія України має творитися не стільки рішенням Тимчасового уряду, скільки **волею та правом українського народу** (ця думка дала назву статті): «... Український народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих зборах (Учредительном собрании), [...] з власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську федеративну демократичну республіку». Якщо це вдасться, міркує автор, то «не будемо зараз створювати власної незалежної від Росії держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку». На цій підставі Ткаченко робить важливе узагальнення: «Отже, федеративна республіка — се значить республіка складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядові»¹⁹.

Обговорення питання про характер майбутньої автономії та принципи її розбудови стало в центрі уваги з’їздів ТУП, УРДП, УСДРП та УПСР. Приділяючи особливу увагу питанню автономії,

з'їзд Товариства українських поступовців перейменував себе у Союз українських автономістів-федералістів. З'їзд рішуче відхилив тактику пасивного очікування проголошення автономії Тимчасовим урядом і висловився за негайне всіма силами й засобами утворення автономії, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію її за Всеросійськими Установчими Зборами. З'їзд доручив вищому керівному органу союзу — Раді — утворити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України²⁰. На початку квітня відновила свою діяльність надзвичайно близька до СУАФ—ТУП Українська радикально-демократична партія. До вимог автономно-федералістичного ладу своєї старої програми партія додала лише тезу про майбутній республікансько-демократичний і одночасно федеративний устрій Росії²¹.

У березні 1917 р. легалізувала своє існування Українська соціал-демократична робітничка партія. Вибух українського руху підштовхнув партію до глибокої переоцінки окремих програмних положень. Квітнева конференція УСДРП дійшла висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові і навіть корисна йому. Конференція взяла на себе право (останнє слово у зміні програми залишалося за майбутнім з'їздом УСДРП): «Позволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської Демократичної Республіки»²². Це був перший крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту і для українського пролетаріату, і для всієї України здійснення принципу автономії. Конференція вважала, що для її досягнення потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, закликала до вияву громадської і народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було «нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України “via facti”»²³.

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль «з метою змусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії». У загальному плані з резолюцій конференції варто виділити тези про те, що здійснення народоправства в Україні тісно пов'язане із здійсненням національної програми УСДРП, негативне ставлення до цієї програми послаблює розмах і число революційних сил, веде до табору контрреволюції та сепаратизму ті елементи буржуазного українського суспільства, які зараз можна використати. З приводу останнього конференція визнала, що на виборах до Всеросійських установчих зборів за відсутності власного кандидата вар-

то входити в угоду й підтримувати ті соціалістичні й буржуазні групи, які «поряд із загальнодемократичними вимогами визнають національну програму і тактику УСДРП». Одночасно у спеціальній резолюції було оголошено, що в даних умовах «негайне об'єднання з російською с.-д. неможливе»²⁴, часткові угоди й об'єднання можливі лише з тими організаціями РСДРП, які визнають програмні положення українських еседеків. Отже, конференції вдалося національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дало змогу зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце першої скрипки в оркестрі Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з'їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з'їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що всякі насильні перешкоди з боку російського уряду скликати таку раду партія буде розглядати як «продовження тієї самої імперіалістичної політики захапту і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори». Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він «декляраційним актом заявив про своє відношення до автономії України»²⁵. Коментуючи рішення з'їзду, П. Христюк писав, що УПСР «виразно виходила в своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу. Цей принцип мав втілитись в життя через Українську установчу раду, скликану раніше Російських установчих зборів»²⁶.

Отже, бачимо, що всі без винятку українські політичні партії і більшість громадських і професійних організацій та об'єднань взяли на своє озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й організаційно та ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного завершення залишалося зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі й виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити Всеукраїнський національний конгрес. Ідея його проведення виникла в середовищі одеського Керівничого комітету на початку березня. Після повернення М. Грушевського до Києва вона дістала нове продовження. Саме він сформулював одне з гасел моменту: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі й Центральну Раду як керівний центр українського руху, і сам рух. 29 березня у «Новій Раді» М. Грушевський опублікував статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликав усіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь у підготовці й проведенні з'їзду. Організація в загальнона-

ціональному масштабі, на думку голови Центральної Ради, мала бути основним завданням національного конгресу.

Скликання цього конгресу, призначеного на 6—8 квітня 1917 р., надзвичайно вдало вписалося в політичні обставини моменту й стало каталізатором розвитку українського руху, який вже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які з другої половини березня почали надходити до Центральної Ради у зростаючій щоденно кількості, можна пересвідчитися, що у містах і селах стихійно зароджуються осередки українського руху, відновлюється робота «Просвіт», подаються голоси за українізацію школи, а соціальні проблеми, особливо на селі, тісно пов'язуються з вирішенням національного питання. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії, про з'їзди яких згадувалося вище. Поряд з партійними з'їздами на початку квітня відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української селянської спілки. На професійному з'їзді про свою консолідованість і національні домагання заявили українські педагоги, підвищеною активністю відзначилися українські кооператори. Одним словом, початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності, вищим проявом якої стала робота Всеукраїнського національного конгресу.

Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання: до Києва з різних куточків України і поза її меж прибуло більше 1000 делегатів. «Киевская мысль» писала 7 квітня, що їх кількість «щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть *per pedes apostolorum* пішки». Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження та демонстрацію національної політичної волі.

Глибоке враження епохальності моменту залишилось у багатьох з тих, хто брав участь у цій події. «Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину», — згадував пізніше учасник тих подій М. Галаган²⁷.

Пробуджена революцією різнолика, слабо організована українська стихія, що лише відчула своє національне, завдяки конгресу перетворилась у могутній масовий національно-визвольний рух. Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з кожним днем його роботи завдяки продуманому порядку денному, в основу якого було покладено обговорення питання федеративного переустрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. В шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації та автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що «тільки широка на-

ціонально-територіальна автономія України забезпечать потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі», а разом з тим оголосив, що «прихильники нового ладу на Україні не можуть зіставатися пасивними» і повинні за згодою з національними меншинами України «негайно творити підстави її автономного життя»²⁸.

Отже, Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він одночасно завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил, і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети «Рідне слово» 15 квітня писав: «З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю завив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким, як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, а й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народу, згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській».

Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд — моделлю для проведення губернських українських з'їздів. Перший з них — Харківський український губернський з'їзд — відбувся 16 квітня у піднесеній емоційній атмосфері й продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу й діяльність Центральної Ради, яку було визнано «єдиним представником всього українського народу в межах російської держави». Харківський губернський з'їзд ухвалив, що здійснення автономії України на Слобожанщині повинно йти через створення мережі повітових, волосних і сільських рад, аналогічних Харківській українській губернській раді, яку з'їзд обрав і якій одразу ж доручив «здійснити автономію України на Слобожанщині»²⁹. Аналогічні з'їзди незабаром відбулись у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Поряд з губернськими національними з'їздами українське питання активно обговорювалося на інших численних з'їздах, які відбувалися в повітах і губерніях України. Воно стало постійною складовою частиною порядку денного селянських, студентських,

військових, епархіальних, земських з'їздів та з'їздів рад. Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке організовувалось у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби фактично вийшло з-під ідейного й організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні—травні 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбувся ряд селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка уявлялася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу. Так, Київський губернський селянський з'їзд (27—28 квітня) вважав, що земельне питання має вирішити Український Народний Соїм через створення Українського земельного фонду, який, у свою чергу, буде розпоряджатися всією землею в Україні і даватиме її в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками. З'їзд ухвалив, що «найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів», стосовно власного державного устрою, то тут вимагалось «заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей».

Рішення з'їзду були цікаві й тим, що принцип автономії не просто декларувався, а й передбачав певний механізм свого здійснення. Зокрема, він вимагав, «щоб Временне правительство негайно, привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію»³⁰. Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху, він тісно зв'язав вирішення національних проблем із соціальними, насамперед аграрною. Не менш соціалізованою була й інша складова національно-визвольного руху — український рух у російській армії.

З перших днів революції українці намагалися привернути увагу Тимчасового уряду й російської революційної демократії до своїх проблем. Спочатку це робилося в дуже обережній формі. 5 березня з Києва до Петрограда надійшло дві вітальні телеграми. В одній з них на ім'я голови уряду кн. Г. Львова висловлювалося сподівання, що «справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені». Цей тонкий, дипломатичний натяк дещо розшифровувався у телеграмі на ім'я О. Керенського. Нового міністра юстиції вітали як людину, яка свого часу «з трибуни Державної Думи проголосила гасло автономії України», тому йому доручали захист «справедливих вимог українського народу і його демократичної інтелігенції». Телеграма містила сподівання, що «віднині не буде обездолених народностей і що

недалеко вже час повного здійснення наших давніх прагнень до вільної федерації вільних народів»³¹. Таких телеграм з надією на культурне відродження України чимало зберігається в архівних фондах Тимчасового уряду. Але, судячи з усього, великого враження на уряд вони не справили, не переймалася особливо національною проблемою і російська революційна демократія. 2 березня 1917 р. на засіданні Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів при обговоренні питання про ставлення до Тимчасового уряду і його майбутньої політичної платформи було вирішено включити до програми уряду пункт про надання всім народам прав національного й культурного самовизначення. Але наступні події показали, що вирішення національного питання не є проблемою російського політичного менталітету, воно посідає епізодичне місце у російській суспільно-політичній думці і виникає час від часу лише під впливом сильних сторонніх подразників. Так, довільна зміна Тимчасовим урядом вищезгаданої вимоги Петроградської ради не викликала жодних запитань чи проявів незадоволення.

Тільки українська маніфестація 12 березня у Петрограді привернула увагу російської преси до українського питання. Кадетська «Речь» з цього приводу 13 березня писала, що лише останнім часом у свідомості російського громадянства починає виявлятися у своїм значенні українська справа, що «стає тепер однією з найважливіших справ, які стоять перед російською демократією». Далі газета різко критикувала політику царизму щодо України, говорила про заборони й переслідування, яким підпадало українство. Вважала, що перед російською демократією стоїть завдання виправити те лихо, яке було заподіяне царизмом. «У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу, — зазначала «Речь», але тут же додавала: — При збереженні державної єдності Росії».

Останнє було надзвичайно симптоматичне не лише для кадетів. Оскільки на перших порах Центральна Рада з голосу ТУП виставляла загалом культурно-освітницькі вимоги, вони не знаходили різкого заперечення з боку російської громадськості, а іноді мали й несподівану підтримку. З приводу тієї ж демонстрації у Петрограді професор М. Гредескул в «Русской воле» запитував, чого ж хоче Україна, і сам відповідав: «Вона хоче, щоб її перший національний скарб — мова — не терпіла тих несусвітніх обмежень, яких не знала в Росії жодна інша мова. Вона хоче цілковитої волі для свого українського письменства, для своєї преси. Вона хоче, щоб на її землі її мова була мовою науки в школах — нижчих, середніх і вищих, вона хоче, щоб її мовою відбувалися урядування і суд, одним словом, щоб ця мова обіймала все її національне життя. Нарешті, вона хоче забезпечити се все автономним устроєм у складі Російської держа-

ви; вона хоче бути автономним співником у Російській федеративно-демократичній державі».

Сформулювавши так українські домагання, автор ставить собі й своїм читачам нове запитання, яке він називає дуже болючим для українців і дуже «непевним» для російського громадянства: наскільки ж ці домагання законні? Загалом професорські симпатії були на боці української культури. Він переконаний, що Україна «має своє осібне духовне обличчя», що «її духовна індивідуальність надзвичайно глибока», що українець сміється зовсім не так, як росіянин, а плаче відмінно від поляка. Однак прямого визнання законності українських домагань у статті ми так і не знаходимо. Власне, через кілька днів після демонстрації у Петрограді центральні російські газети на тривалий час забули про існування української проблеми.

Київська російськомовна періодика, яка стояла безпосередньо поруч українського руху, приділяла йому більше уваги. Зокрема, на сторінках «Киевской мысли» ми знаходимо повідомлення про створення Центральної Ради та деякий інший український інформаційний матеріал. Тут було опубліковано першу відозву ТУП, статтю В. Науменка «Думи старика-українця о моменте», звіт про київську українську демонстрацію. Ми вже згадували, що місцеві російські громадсько-політичні сили були не проти використання українців зі своєю метою. Загалом до культурно-національних українських вимог вони ставилися поблажливо, особливо, коли йшлося про українізацію початкової школи (середня і вища освіта українською мовою викликала погано прихований опір).

Ситуація різко змінилася після того, як на місце культурно-національних вимог українці почали висувати політичні гасла. Можна досить точно визначити момент цього перелому настроїв. Він збігся з українською маніфестацією в Києві. «На ті точки постанови віча (віче завершило маніфестацію. — *Авт.*), в яких говорилося про підтримку Временного Правительства, про необхідність укріплення свобод і демократизму і, можливо, найшвидше скликання по чотирьохчленній формулі загальноросійських Установчих зборів, пануючою демократією не було звернуто жодної уваги, натомість з надзвичайним завзяттям і увагою почала вона розшифровувати, здавалось би, просту, щирі і зовсім «не страшну» заяву віча про фактичне творення автономного ладу в Україні і домагання принципового визнання В. Правительством «потреби широкої автономії української землі», — свідчив П. Христюк³².

Особливе подразнення серед російської демократії викликала стаття М. Ткаченка «Волею і правом народу українського», де вперше було висловлено думку про необхідність скликання Українських установчих зборів. По Києву вмить розлетілися чутки, що таки-

ми зборами українці хочуть оголосити Всеукраїнський національний конгрес, де і відбудеться проголошення автономії України.

Чуток виявилось досить, щоб наелектризувати ситуацію, яка свідчила про потужну акумуляцію негативного ставлення до українського руху в середовищі київської загальноросійської демократії. Підкреслимо, *загальноросійської*, оскільки йшлося не тільки про російські, а і єврейські соціалістичні організації. Саме від них 2 квітня вийшла ініціатива скликати у Києві міжпартійну нараду представників соціалістичних організацій для відпрацювання узгодженої тактики «у зв'язку з чутками про наміри Центральної Ради оголосити національний конгрес установчими зборами»³³. Цікаво, що чутки були сприйняті, мов доконаний факт, ніхто не збирався їх перевіряти. Більшовики Києва, готуючись до спільної наради, провели 2 квітня спеціальне засідання міського комітету, де заслухали доповідь і влаштували її обговорення. Г. П'ятаков вважав за необхідне вплинути на Центральну Раду через УСДРП, з якою пропонував домовитися і «змусити її протидіяти сепаратистським діям Ц. Р.». У випадку відмови українських соціал-демократів цей діяч радив почати рішучу атаку проти сепаратистського руху. Його підтримав Ватін. Відверто прямим був Чекуруль-Куш: «...Якби Установчі збори (малися на увазі не українські, а всеросійські. — *Авт.*) навіть висловилися за самостійну Україну, ми і тоді повинні були боротися з цим рішенням, так як не в наших інтересах роз'єднання пролетаріату державними рамками».

Після того, як домовитися з українськими соціал-демократами про підричну роботу в Центральній Раді не вдалося, київський комітет РСДРП(б) ухвалив рішення «не вступати з українською соціал-демократією в жодні блоки»³⁴; повести у «Голосе соціал-демократа» відповідну агітаційну кампанію, а також зробити ряд кроків для відновлення соціал-демократичної української спілки.

Не менші пристрасті кипіли і серед *київських меншовиків та есерів*. Голова міської Ради робітничих депутатів есер Незлобін не втримався і публічно заявив, що Український національний конгрес буде розігнано революційними багнетами, коли надумає проголосувати себе Установчими зборами і вводити автономію. Його підтримав голова Ради солдатських депутатів меншовик Таск. Напруження у політичних структурах міста напередодні Національного конгресу настільки зросло, що виконком Ради об'єднаних громадських організацій вирішив з'ясувати реальну ситуацію шляхом проведення спільних зборів представників президій виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Центральної Ради, Рад робітничих і солдатських депутатів та коаліційної Студентської ради. Цим зібранням переслідувалася й інша мета: справити тиск на українців — учорашніх політичних лівофлангових, що стрімко почали обходити конкурентів.

Загальноросійська демократія ще не навчилася всерйоз сприймати Центральну Раду. Їй здавалося, що досить буде кишнути, принаймні грюкнути кулаком по столу, і все стане на давно визначені місця. З цією метою і скликалися збори. Вони відбулися 4 квітня. Центральну Раду репрезентували М. Грушевський, Д. Антонович та В. Винниченко. Як згадував голова УЦР, у нього склалося враження, що їх викликають для звіту й виправдання перед місцевими господарями³⁵. В. Винниченко ділився схожим настроєм: «... Ми побачили, що наш “старший брат” завжди мав для нас у кишені кулака»³⁶.

Організатори мали надію, що «молодший брат» таки втихомириться, коли побачить кулак, витягнутий з кишені. Однак представники Центральної Ради виявили характер політичних бійців. Звіт про збори дає підстави писати, що вони повели себе мужньо, особливо М. Грушевський, який одразу ж перейшов у наступ. Його енергійна промова звелася до того, що українці не просто хочуть спростувати чутки, які виникли невідомо як, вони протестують проти погроз, що були виголошені проти них і нагадують дипломатичні прийоми Талейрана: «Ми є виразниками волі українського народу, ми переконані, що висловлюємо настрої землі ..., а тому перш, ніж розвіяти чутки і непорозуміння, перш, ніж визначити ту рівнодіючу прагнень українського народу, яку ми встановлюємо, я спитаю вас — які ваші наміри? З ким ми тут зустрілися? З товаришами чи ворогами? Чи є ви дійсно представниками визвольного руху, а тому визнаєте право народу на своїй території будувати своє життя, забезпечуючи повністю право національних меншин, чи ви представники старої системи русифікації? Ми просимо вас висловити ваші принципові погляди на основне питання — на право українського народу на національне будівництво!»³⁷.

Виступ М. Грушевський заздалегідь не готував, з оборони перейшов у наступ підсвідомо, під впливом обставин, але так вдало це зробив, так у відповідь на запитання опонентів сформулював свої, що справа була виграна одним ударом. Який же соціаліст міг відкрито заперечити право народу, хай і іншої національності, на самовизначення, хто міг відкрито з демократів визнати себе русифікатором? Наступна частина зборів пройшла в дрібному пікіруванні, перемішаному запевненнями у вірності визвольним ідеям. На деякий час напруження спало, на Всеукраїнському національному конгресі з привітаннями виступали і М. Страдомський, і П. Незлобін, і Д. Григорович-Барський, і І. Фрумін, присутні на нараді 4 квітня. Образно кажучи, вони зняли кашкета перед політичним гігантом, який за лічені тижні виріс у них на очах з купки українських інтелігентів і тут на конгресі не залишив ні у кого сумнівів щодо політичного лідерства в Україні. Проте було очевидним, що у російської демократії в Україні — свої завдання і свої інтереси. Пе-

вно, це і мав на увазі М. Грушевський у своєму заключному слові на зборах 4 квітня, коли сказав, що «... Можна бути яким завгодно демократом і бути централістом, можна бути демократом і бути проти національного будівництва і не рахуватися з національними вимогами».

У ситуації, що склалася весною 1917 р. в Україні, ще раз знаходилась підтвердження думка про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Вітаючи Всеукраїнський національний конгрес від імені партії конституційних демократів, Д. Григорович-Барський висловився таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей. Щоправда, ця думка, завершив оратор, не є загальною ні в партії, ні в масах. Останнє зізнання з усією силою підтвердив VIII з'їзд партії кадетів на початку травня 1917 р. З'їзд обговорював зміни до партійної програми, поряд з аграрною частиною дискутувалися питання місцевого самоуправління та автономії. В день відкриття з'їзду 9 травня орган кадетської партії газета «Речь» вийшла з редакційною статтею «Автономія». В статті відзначалося, що демократична республіканська реформа управління, яка формувалась в Росії, не може базуватися на тих формах місцевого життя, які склалися в Росії за останні десятиліття. Стаття передбачала два виходи із ситуації, що склалася, але обидва були для кадетів неприйнятними. Перший — шлях негайної федералізації — «вимагав такого напруження сил, якого вона (Росія — *Авт.*) навряд чи зможе витримати в цей грізний час. Другий — повернення до старих форм державної влади — виглядав ще менш можливим». Про це говорив реальний перебіг життя. Через те газета інформувала, що з'їзду доведеться вирішувати одразу два питання: «З одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з іншого — забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широку місцеву самобутність її областей».

Кращим виходом із ситуації газета вважала запровадження Установчими зборами місцевої провінційної, тобто територіальної, автономії, розширення прав місцевого самоврядування. Власне, йшлося про те, щоб національну автономію підмінити місцевим самоврядуванням. У своєму заключному слові на з'їзді доповідач з проблеми, яка нас цікавить, абсолютно відверто заявив, що не треба змішувати питання про федерацію з національним питанням. Розширення місцевого самоврядування — це вже величезна поступка національностям. Подібна постановка питання викликала на кадетському з'їзді дискусію. Зокрема, делегати, які приїхали з України, намагалися переконати з'їзд в недостатності пропонуваніх рішень. Так, М. Могилянський вважав, що права окремих національностей можуть бути достатньо забезпечені тільки федералізацією Росії.

Перейшовши до українського питання, він звернув увагу на те, що воно перетворюється російською демократичною пресою в своєрідний жупел. М. Могилянський вважав, що, коли партія народної свободи не внесе вимог національно-територіальної автономії до своєї програми, то «для українців стане неможливим підтримувати цю партію»³⁸. Співзвучними виступу М. Могилянського були промови київського делегата Бутенка та полтавського — Г. Іншанецького. Проте вплинути на позицію з'їзду ці промовці не зуміли. Кадети так і не змогли відмовитися від улюбленого їх серцю образу «єдиной и неделимой». З усією відвертістю на з'їзді це визнав лідер партії П. Мілюков: «Збереження державної єдності Росії — це та межа, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім співпадати з прагненнями деяких із російських національностей (зрозуміло, це були камінці в город Центральної Ради і українців. — *Авт.*). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії»³⁹.

У складній ситуації, яку вони створили самі собі, опинилися меншовики України. Розуміючи розмах наростаючого українського руху, з одного боку, з іншого — будучи марксистами, а з третього — представниками російської політичної партії, вони заблукали між трьох дерев, виявилися нездатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м) — квітень 1917 р. — визнала неможливим далі зберігати мертвлячий російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а «з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногосподарського організму». Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, «цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку»⁴⁰.

Отже, у меншовиків теж все зводилось до задоволення національно-культурних вимог. Але мало цього, в тій же резолюції знаходимо ще одне застереження проти буржуазно-націоналістичних прагнень, які ускладнюють завдання революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату й загрожують його єдності. Тому ці прагнення «повинні зустрічати саму рішучу протидію з боку соціал-демократичної робітничої партії»⁴¹. Тут же згадується пролетарський інтернаціоналізм і необхідність виявляти класові суперечності все-

редині кожної нації. Звичайно, ні про яке вирішення національного питання таким чином говорити не доводиться.

Не багато принципово відмінного містилося у резолюції Київської обласної конференції *партії російських есерів*. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але на цьому все й скінчилося, бо далі починалися суцільні застереження: «національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною у питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження ряду дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії»⁴².

Таким чином, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася російська революція. Кожна з партій висувала свої причини, які, на їх думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Думається, що за всією цією політичною еквілібристикою стояв цілком реальний інтерес — не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі. Однак відверто визнати це заважали принципи формальної демократії.

Російські націоналісти, чорносотенці такими принципами пов'язані не були. В перші дні і тижні революції чорна сотня стихла. Її рупор — газета «Киевлянин» — протягом березня робив вигляд, що українського руху не існує. Газета не помітила ні української маніфестації у Києві, ні створення Центральної Ради. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу нерви у головного редактора Василя Шульгіна не витримали.

Напередодні конгресу газета оголосила про створення союзу «югороссов». 8 квітня на її шпальтах з'явилася стаття «До питання про місцеві автономії» підписана «Ник. Я». Автор починає з посилення на інтерв'ю голови Тимчасового уряду кн. Львова, в якому останній виявив свою прихильність до культурно-національного самовизначення народів, а щодо ширших форм автономії, то відніс їх до виключних прерогатив Установчих зборів. Такий підхід автор вважає аксіомою державного будівництва і на цій підставі починає зводити звинувачення на керівників українського руху. Їх кримінал

полягає в тому, що вони взялися не за працю над поглибленням культурно-національного самовизначення шляхом проповіді, переконання, а за рішучі дії — «прокладання рейок» до автономії. Як вони могли на таке спромогтися? І найголовніший висновок, до якого приводить читачів автор, — це те, що культурно-національною діяльністю можна займатися і без автономії «за умови створення широкого самоуправління, яке відповідає місцевим крайовим особливостям». Практично це той же кадетський варіант, про який мовилося вище.

Але чорносотенці не були б чорносотенцями, якби на цьому спинилися. Після конгресу і враження, яке він справив на громадськість, «Киевлянин» переходить у відверту й цинічну за формою атаку. 11 квітня газета робить різкий випад проти українського руху: «Київ — мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут «Український конгрес» від імені всього «українського народу».

Те, що газета бере в лапки конгрес і говорить про його діяльність як підтасовку, можна пояснити грубим прийомом політичної боротьби з непримиреним ворогом. Врешті, для багатьох мета в політиці виправдовує засоби. Але те, що В. Шульгін бере в лапки український народ, — це вже не політичний прийом, а ознака світогляду, не що інше, як брутальний прояв огидного націоналізму. Це те, в чому постійно звинувачували українців, хоча жодного аналогічного і взагалі нетолерантного прояву ставлення до національних меншин у діячів Центральної Ради знайти неможливо. Їх запопадливість у цьому відношенні унікальна.

«Киевлянин» же не бачив місця в Україні для українців. «Коли більше п'ятдесяти років тому назад Віталій Яковлевич Шульгін написав свою першу статтю в «Киевлянині», він сказав у ній: «Это край русский, русский, русский!», — ось головний і єдиний аргумент для В. В. Шульгіна, головного редактора «Киевлянина» у 1917 р., сина В. Я. Шульгіна. Кінцівка статті набирає імперативного характеру — «Якщо заснованій ним (конгресом. — *Авт.*) «Центральній Раді» не протипоставити другу силу, силу опору всіх тих, хто ще не захоплений українським гіпнозом і угаром у нашому краї — вона буде намагатися і вже намагається інсценізувати ще крикливіше й пишніше те, що ми назвали найбільшою історичною підтасовкою». Ця антиукраїнська газета відверто закликала чорносотенні націоналістичні елементи до організації та боротьби: «Українським організаціям, українським домаганням повинні бути протипоставлені організації і домагання російські». Для організації боротьби з українським рухом і був покликаний новостворений со-

юз «югороссов». З номера в номер «Киевлянин» не пропускав найменшої можливості, аби як не вдарити по українському рухові, то хоча б вимазати його багном.

Тимчасовий уряд, який перебував під контролем партії кадетів, не поспішав з реформуванням державного ладу Росії, відносячи його повністю до компетенції Всеросійських установчих зборів. І все ж під тиском обставин окремі кроки в цьому напрямі він змушений був робити. Так, 7 березня 1917 р. відновив дію старої Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротший термін скликати її сейм, якому передати проект нової форми правління Великого князівства. Фінам урочисто підтверджувалося непорушне збереження внутрішньої самостійності, прав національної культури й мови.

17 березня була опублікована відозва Тимчасового уряду до поляків. Польща на цей час уже повністю була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини, які виношували проект створення на польських землях незалежної від Росії держави і цим прагнули залучити поляків на свій бік. Саме ця обставина підштовхнула російський уряд до відповідних дій. Розуміючи, що краще подарувати те, що не маєш можливості втримати у власних руках, уряд у відозві 17 березня визнав «за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою», а також створення незалежної польської держави «надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі»⁴³. 20 березня вийшла постанова Тимчасового уряду про відміну релігійних та національних обмежень.

Ці кроки вселяли у діячів Центральної Ради надію на позитивне вирішення урядом українського питання. До того ж Рада на перших порах і гадки не мала конфронтувати з Тимчасовим урядом, навпаки, висловлювала йому підтримку й мала надію на справедливе вирішення ним українського питання. Це було на руку уряду, не спонукало його до дії. 9 березня Київ за дорученням голови Тимчасового уряду відвідав член Державної Думи Чихачов, який у Раді об'єднаних громадських організацій виголосив промову, центральне місце в якій було відведено тезі: «Тепер не час вести обговорення і суперечки навколо питання про влаштування політичного ладу Росії. Установчі збори, на яких прозвучить вільний голос всієї країни, вирішать майбутній лад Росії. Вільні громадяни вільно скажуть своє слово про форму правління, яка повинна бути у нас. До того ж часу необхідна творча робота для перемоги армії і порядку в країні»⁴⁴. Звичайно, жодного слова про українські справи, жодного слова про Київ як серце України у промові депутата, відрядженого урядом, не знайшлося. Щоправда, і Центральна Рада на той час виразником політичних українських настроїв себе ще не усвідомлювала.

Перші контакти з урядом від імені українців здійснили представники Петроградської української громади. Члени ТУП О. Лотоцький

та П. Стебницький склали пам'ятну записку, яку українська делегація 17 березня вручила голові уряду кн. Львову. В записці говорилося про утиски, яких зазнав український народ від царату, і висловлювалося прохання спинити увагу уряду на українських проблемах, не обмежуючись простим скасуванням національних утисків, надати рівні з російською мовою права мові українській у державних, судових та освітніх установах в Україні, призначати на посади урядових комісарів людей, які знайомі з життям, побутом та мовою краю. Князь Львов на тій аудієнції, згадував О. Лотоцький, «добродушно слухав, м'якенько запитував, уникав рішучого слова та не давав певної відповіді ... По суті справи, міністр-прем'єр обмежився лише запевненням, що правительство принципіально не має нічого проти запропонованих делегацією заходів»⁴⁵.

Делегація залишила прем'єра, так від нього нічого і не досягши, крім призначення нової зустрічі. О. Лотоцький пише, що кн. Львов сам не захотів особисто приймати будь-яке рішення без консультації з міністрами. 23 березня, після утворення в Петрограді Української національної ради, О. Лотоцький як її голова, а М. Корчинський як його заступник зробили ще один візит до голови уряду. Вони передали йому список осіб, яких рекомендували на посади губернських комісарів та кураторів шкільних округ. Кн. Львов заявив, що уряд нічого не мав би проти призначення цих кандидатів, коли б їх рекомендувало все населення (яким чином?), а не лише українці. Проте згодом більшість з рекомендованих була призначена на посади. Не вдалося на цій зустрічі порозумітися в питанні про комісара України при Тимчасовому уряді. «... З усього було видно, що се питання президент уже обміркував з міністрами, і воно показалося їм отим жупелем, що не лише сумнівні, але й поважні побоювання у них викликав — чи не єсть се перший крок до сепарації», — писав О. Лотоцький⁴⁶.

Наслідком березневих контактів українців з урядом стало інтерв'ю кн. Львова представникам преси, в якому він оголосив, що уряд доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії, і як приклад такої доброзичливості навів наказ міністра освіти Мануйлова про дозвіл навчання в українських початкових школах рідною мовою. Що ж до питань автономії, то уряд, на думку його голови, не міг взяти на себе відповідальність за таке рішення. В перспективі це мали зробити Установчі збори. Розмов про Установчі збори і надій, які на них поклалися, у ті дні було достатньо. Але сьогодні історик не може не бачити, що уряд, головним ідеологом якого в той час був лідер кадетської партії П. Мілюков, вів подвійну гру. По-перше, посилаючись на Установчі збори, він не поспішав з їх практичним скликанням. А по-друге, звернувши увагу на рішення VII з'їзду партії кадетів (кінець бе-

резня), в якому говорилося про демократичну парламентську республіку Росію (у питанні розв'язання національної проблеми партія залишалася на позиціях свободи культурного самовизначення), можна не сумніватися, що кадети, а отже, і уряд, твердо були переконані у збереженні єдиної неподільної держави, яку вони не мислили без України.

6 квітня, у день відкриття Національного конгресу, Київ уперше відвідав представник Тимчасового уряду військовий міністр О. Гучков. На конгрес він не пішов, а з його короткого виступу в Раді об'єднаних громадських організацій, де його офіційно приймали й вітали, виявилось, що у Петрограді уважно стежать за розвитком київських подій, особливо пов'язаних з національним рухом. На прийомі від імені Національного конгресу міністра вітав барон Ф. Штайнгель. Він поінформував гостя про український форум і сказав, що український народ сподівається на вирішення своєї долі Установчими зборами, але не можна нехтувати мрії і побажання народу. Він чекає від Установчих зборів автономії України і вірить, що Росія буде побудована на федеративних засадах. Так, по суті, публічно й безпосередньо представнику Тимчасового уряду було виявлено українську платформу.

Міністр залишився незворушливим, сказав, що не може відповідати за Установчі збори, але впевнений, що вони після перемоги над німцями знайдуть «ті форми державної будови, які б єдність великої цілої держави поєднували з початками свободи і права національностей на самовизначення»⁴⁷. Отже, українцям, на відміну від поляків і фінів, знову пропонувалося терпляче чекати закінчення війни і гадати, яким же буде рішення Установчих зборів.

Прохолодне ставлення уряду, його прагнення дистанціюватися від Центральної Ради, активізація антиукраїнських настроїв серед неукраїнської частини населення не створювали ґрунту для переговорного процесу. Центральна Рада зволікала з рішучими кроками, аж доки не відчула за собою масову національну підтримку. «Перший Український військовий з'їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень [...], поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради», — засвідчив П. Христюк⁴⁸.

13 травня до Петрограда виїхала повноважна делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком. У портфелі делегації лежав пакет документів, пропонованих на розгляд уряду. По дорозі делегати зробили невелику зупинку в Могильові, де розташовувалася ставка російської армії. На вокзалі їх вітала група українців-офіцерів на чолі з авіатором полковником Павленком. Вони поділилися інформацією про ворожі настрої російської військової верхівки що-

до українців. Павленко вважав, що не варто піддаватись ілюзіям щодо прихильного ставлення росіян до вимог українців.

У Петрограді ці побоювання знайшли нові підтвердження. Хоч делегацію на вокзалі зустрічали з оркестром і почесним караулом, але це було справою рук українців Петрограда. Увечері 15 травня делегація зустрілася з керівниками української громади столиці. Відбувся обмін думками і враженнями, з якого виявилось, як писав С. Єфремов, що «українська справа в революційному Петрограді опинилася на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу». Земляки розповідали, що Мілюков, одержавши відставку, весь свій вільний час віддає мітингам, на яких на всі заставки викриває українську інтригу, агітує проти автономії України і федеративної Росії. У Раді робітничих і солдатських депутатів після рішень військового з'їзду українцям просто не давали говорити під вигуки «долой хохлов!»⁴⁹.

Ввечері 15 травня делегацією була підготовлена пам'ятна записка уряду, що набула назви «Декларація Української Центральної Ради». Головні думки записки зводилися до того, що з самого початку революції в Україні розгорнувся глибокодемократичний національний рух, який об'єднав мільйони людей. Ці люди визнали своїм вищим національним органом Центральну Раду, яка дала стихії українського руху добру організацію. Голос Центральної Ради — голос організованого народу, тому він повинен мати відповідну вагу у державних справах. Однак пануючі неукраїнські верстви, зазначалося в записці, настроєні дуже вороже до українського руху, намагаються його дискредитувати, перекручують факти, сіють чутки про сепаратизм, націоналізм. Ці настрої оволоділи й російською демократією. Ціла низка фактів говорить про її упередженість і вороже ставлення до українців. У подібній конфронтації захована велика загроза. Український рух може вийти з-під контролю, якщо урядом не будуть зроблені кроки до порозуміння з ним: «Ми берем на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів і всієї російської демократії на сучасний стан речей і закликаємо піти нам назустріч в розв'язанні нашого важкого відповідального завдання — направлення української стихії по такому шляху, який не тільки не допомагав би усе збільшуючій сварці, а навпаки, допоміг би організації сил всієї Росії. Ми закликаємо як можна уважніше прислухатися до гомону цієї стихії. Коли уряд і російська демократія ... лишать все без уваги або поставляться навіть вороже, вони не знайдуть відповіді в цім гомоні, й тоді Українська Центральна Рада передасть завдання цієї організації в руки тих, хто буде сміливим взяти її на себе»⁵⁰.

У заключній частині говорилося про те, що Рада намагалася утриматися від того, щоб ставити уряду вимоги, які давно вже сформульовані українськими з'їздами. Та зростаюче нерозуміння

російським суспільством мети й завдань українського руху привело УЦР до твердого переконання, що лише негайне задоволення вимог української демократії приведе до нормалізації становища.

Далі формулювалося 9 вимог, з яких перша, як це було обумовлено у Києві, стосувалася надії, що Тимчасовий уряд виразить в тім чи іншій акті принципово доброзичливе ставлення до гасла автономії України.

16 травня делегація з'явилася на прийом до голови уряду кн. Львова. Ознайомившись з пам'ятною запискою, кн. Львов став говорити про те, що уряд не має права приймати рішення про автономію, оскільки це є винятковим правом Установчих зборів. Така позиція викликала протест делегатів. Вони наполегливо стали доводити, що уряд уже створив певні прецеденти рішеннями щодо Фінляндії та Польщі, а з іншого боку — українці вимагають лише доброзичливо висловитися з приводу автономії, а не впроваджувати її, і це єдиний спосіб зупинити лаву наростання стихійного революційного руху в Україні. Тоді Львов запропонував передати розгляд вручених йому вимог спеціальній урядовій комісії, складеній з фахівців. Очолив комісію товариш міністра внутрішніх справ Щепкін, до якого приєдналися два його колеги в тому ж ранзі Авінов та Урусов, професори Котляревський та Лазаревський і товариш військового міністра полковник Туган-Барановський. Відбулися дві зустрічі комісії з делегацією, в ході яких точилися жваві дискусії. Їх загальний настрій описав С. Єфремов: «Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України — цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати, як учені учасники розмови силкувалися розбити, власне, цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціалісти — учені, й як, нарешті, її всі бояться! За весь час цього півнаукового диспуту було вражіння таке, що наші шановні опоненти, воюючи проти автономії, розуміли, власне, щось інше, а саме — вигадували за нею таємне бажання зовсім відокремитися. Тому й ставились всякі питання про економічні стосунки, про вугілля, цукор та пшеницю, про те ж таки Чорне море, без якого Росії ані дихнути, про Одесу, яка теж потрібна цілій Росії... І нам, українцям, доводилося заспокоювати наших опонентів, що ми ж ще, хвала Богові, не збираємося одгороджуватися китайським муром і що, належачи до України, Одеса тим самим належатиме й до Росії. І що, мабуть, українське вугілля, цукор та пшениця не тікатимуть нікуди, а йтимуть, куди і перше йшли. І що, нарешті, саме розуміння автономії не дозволяє ставити так справу, як її намагаються ставити вчені люди, раз у раз підсовуючи під це розуміння щось інше. Треба ще додати, що опоненти, вимагаючи од делегації

цілком виробленого, до найменших деталей опрацьованого статуту автономії, домагалися, щоб їм було вияснено, звідки взялося слово «Україна», й виложено мало не всю історію українського руху...»⁵¹.

Закінчилися зустрічі заявою комісії, що уряду потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. Делегати УЦР мали зустрічі з міністрами освіти Мануйловим та земельних справ Черновим. Обидва міністри стояли на тому, що майбутній лад Росії, і в тому числі України, мають визначити Установчі збори. Мануйлов був згоден на окремі поступки в справі шкільної освіти: навчання українською мовою в початковій школі й запровадження української мови як окремого предмета у середніх школах, але мовою викладання і в середній, і у вищій школі мала залишатися російська.

Згадуючи розмову з В. Черновим, М. Ковалевський писав, що «міністр був настроений досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія», але, як і кожний росіянин, вважав, що «новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації»⁵². Тому в розмові щодо автономії України він обмежився загальними думками, які не мали будь-якого сенсу.

Незважаючи на попередження української громади Петрограда, делегація зробила ряд енергійних спроб встановити контакти з революційною демократією столиці, сподіваючись знайти в ній союзника й чинник тиску на уряд. З цього нічого не вийшло. В. Винниченко пасивно-негативним ставленням російської демократії до українського питання, її небажанням визнавати наявність такої проблеми був вражений сильніше, ніж позицією уряду. «Російський уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чомно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами, — згадував він. — А в руської демократії три дні ми не могли добитись «авдієнції», три дні представництво української демократії українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т.п. Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати... Але ми все ж таки хотіли почути думку самої руської демократії, ми повинні були, нарешті, дістати від неї точну, виразну, конкретну відповідь на наші точні, виразні й конкретні домагання.

І не дістали такої відповіді.

Один удавав дурника й дивувався, слухаючи «докладну записку» делегації. Другий справді був дурником, і український рух, українська нація взагалі явились для нього вроді нововинайденого острова серед Петрограду. Третій і дурником не був, і не удавав дурника, а просто вважав увесь рух буржуазним, реакційним, з яким

усякому демократові треба без церемоній боротись і більше нічого. Четвертий просто нічого не слухав, а хапав нас за барки й вимагав від нас солідарності, патріотизму, саможертв. П'ятий нудився. Шостий і не нудився, й не маявся, й за барки не хапав, і ніби все знав, і ніби навіть співчував, але так торгувався, що лучше б уже за барки хапав.

А в результаті — «принципально» всі стояли за право самозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду — як він вирішить, так хай і буде...»⁵³.

Отже, в столичній революційній демократії українці не знайшли не тільки підтримки, але й розуміння. Незважаючи на прикру невдачу, ця поїздка багато що прояснила й створила ситуацію, близьку до міжетнічного протистояння українців та росіян.

Тимчасовий уряд передав декларацію УЦР на розгляд спеціальної Юридичної наради. 30 червня вона під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф. Кокошкіна понад дві години розглядала українські вимоги і знайшла за можливе задовольнити повністю лише одну з них, що стосувалася повернення додому галичан, вивезених силоміць з рідних місць російською армією, та полегшення становища полонених українців-галичан. В усьому іншому нарада не бачила підстав для позитивного вирішення. Її аргументи були відомими: Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії, а Центральна Рада не є представником «всього населення України». Виконання інших вимог УЦР було б не чим іншим, як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до автономії України. І лише, здається, єдиний раз нарада назвала реальну причину, яка лякала і її, і уряд. Мова йшла про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип неподільності.

1 червня уряд інформував про свою одноголосну відмову у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною і формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР «не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українського народу». Тому робився досить несподіваний за логікою висновок, уряд вважає, що «як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами»⁵⁴. Уряд не вважав за можливе видання з цього приводу будь-якого позитивного акту. Очевидно, щоб якимось чином збити абсолютно негативне враження, яке могло створитись в Україні від подібного рішення, воно закінчувалося урядовим визнанням національних особливостей і своєрідних умов життя України, як і необхідності вирішення питання про майбутній устрій України, але знову ж таки Установчими зборами. Але кого цей заключний пасаж міг увести в оману?

Відповідь уряду була з радістю зустрінута російською демократією в Україні, а у російських націоналістів вона викликала тріумф. Їх лідер В. Шульгін, посилаючись на розмову, яку він начебто мав з головою уряду кн. Львовим, через пресу широко повідомив, що уряд нізащо не дасть згоди на українські домагання, буде їм рішуче протидіяти, а автономія України — це справа не українського, а всього російського народу.

2 червня у Києві відбулося спільне засідання виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів КВО, Ради коаліційного студентства, яке спеціально обговорило відповідь Тимчасового уряду на вимоги УЦР. Обговорення вийшло жвавим. Меншовик М. Балабанов оголосив, що на даному етапі момент постановка національного питання веде до ослаблення сил революції. Це і є причиною того, чому «ми, — на думку Балабанова, — з такою тривогою відносимося до всіх проявів українського руху, в тому числі і його соціалістичних течій»⁵⁵. Можна було думати, що Балабанов говорить від імені своєї партійної організації, але прийнята спільна резолюція не залишала сумніву у солідарності всіх, хто брав участь у засіданні. Резолюція була цікава й тим, що теоретично в плані постановки питання допускала принцип децентралізації і широкої автономії, але в конкретному випадку присутні визнали, що «цілком приєднуються і готові всією силою свого авторитету підтримати точку зору уряду»⁵⁶. Тут не було нічого дивного, якщо згадати про попередню реакцію російської демократії на українське питання.

П. Стебницький, засуджуючи недалекоглядність урядового рішення, формальність його підходу, досить точно оцінив ситуацію, що склалася. В нарисі «Мозок Росії» він у червні 1917 року писав: «Уряд не бачить, а може, і бачить, та не вірить, що ця його постанова вириває з рук організованого і організуючого громадянства керування українським рухом, і покидає той рух на роздоріжжі, в стані стихійного, бурхливого хвилювання...

Що з того? Автономія України, очевидно, страшніша для Росії, аніж всеросійська анархія»⁵⁷.

З іншого боку, відмова уряду мобілізувала українські сили, боляче зачепила їх національне почуття. Україна, а особливо Київ, вивувала хвилями протестів, події жваво коментувалися в пресі, обговорювалися на зібраннях та мітингах. Ситуація переросла факт урядового рішення. Воно дало лише формальну причину для того, щоб національні чинники революції опинилися на гребені політичного життя. «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто».

2 червня закінчив свою роботу Всеукраїнський селянський з'їзд. Два дні його делегати обговорювали наслідки переговорів делегації УЦР у Петрограді. З'їзд одностайно підтримав домагання

Центральної Ради та доручив Всеукраїнській раді селянських депутатів “негайно виробити проект положення про автономію України”⁵⁸. Співзвучні резолюції ухвалила Всеукраїнська конференція УПСР, що відбулася одразу за з’їздом. Ситуація була така, що «треба було йти революційним шляхом, шляхом dokonаних фактів, — згадував М. Ковалевський. — І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла»⁵⁹.

Найвагомішим з таких фактів стало проголошення Центральною Радою 10 червня I Універсалу, звернення до українського народу. В ньому констатовалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, і на цій підставі формулювався заклик — «однині самі будемо творити наше життя»⁶⁰. Зачитаний на II Всеукраїнському військовому з’їзді Універсал знайшов ентузіастичну підтримку 2500 делегатів, які представляли бл. 2 млн українців-військовослужбовців фронтних та тилкових частин армії. З’їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому уряду, зазначив, що уряд «цілковито не розуміє національних відносин на Україні», «загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу». Зважаючи на це, з’їзд вимагав негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»⁶¹.

Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. На адресу УЦР після 10 червня надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї Універсалу й ганьбили урядове рішення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасового уряду і підтримка Центральної Ради. Як приклад, наведемо інформацію про збори українців Київської округи шляхів сполучення, які 16 червня жваво обговорили ситуацію, що склалася в Україні після проголошення Універсалу. В промові інженера Пилипчука йшлося про централістичну російську систему, яка витягає з України «усі кращі соки» і спрямована не на поліпшення добробуту та культури всієї держави, а лише Московщини. В результаті ухвалена одногосно резолюція вітала Центральну Раду як вищий урядовий орган України, а Універсал визнала «за акт величезної національно-політичної ваги, що є правдивим висловом волі українського народу».

Абсолютно протилежними, мінорними виявилися настрої в неукраїнському середовищі. І праве, і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні»⁶². Ухвалення Універсалу газета «Речь» кваліфікувала як ще одну лан-

ку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради — як відмову підкорятися Тимчасовому урядові. Кадетський орган вважав, що «вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»⁶³. Кадети відверто підштовхували Тимчасовий уряд до застосування сили проти Центральної Ради, тому що були переконані, що українці матимуть проти себе не лише уряд, але й осуд рішуче всіх громадських російських сил, за винятком більшовиків. Останнє сподівання виявилось вірним. Часопис меншовиків-оборонців «Рабочая газета» 15 червня надрукував статтю, вже назва якої — «Отложение Украины» — не залишала сумнівів щодо головного напрямку розвитку думки. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що стала на надзвичайно небезпечний шлях, який веде до ускладнення і так неймовірно важкого становища Росії. 16 червня міністр Тимчасового уряду й одночасно лідер російських есерів В. Чернов опублікував статтю з промовистою назвою «Ложный вывод из правильной предпосылки». Зі статті стає очевидним, що російські есери не проти принципу самовизначення націй (хай принцип існує), а проти його конкретної реалізації. Того ж дня меншовицьке «Єдинство» надрукувало виступ Г. Плеханова. Цей старий політик, який вже не брав участі в реальному політичному житті, а лише спостерігав його, не будучи пов'язаним з владою, дозволив собі не без задоволення кинути кілька звинувачувальних реплік у бік уряду. Він критикував Кабінет міністрів за несвоєчасність і немотивованість відмови. В принципі, вважав Плеханов, можна було визнати за українцями право на самовизначення. Але далі видатний російський соціал-демократ робить цікавий висновок: «Якщо на Тимчасовий уряд падає досить значна доля відповідальності за українські події, то іншу, не менш значну долю відповідальності несе Центральна українська рада». В чому ж її провина? Виявляється, вона не мала права вдаватись до крайнощів, варто було більш делікатно (Плеханов вживає слово «законно») тиснути на уряд, зрештою, вдатись до апеляції до великоруського народу, який би знайшов спосіб змусити уряд піти на поступки українцям. Очевидно, що Плеханов думав приблизно так, як і Чернов: в принципі нічого не мав проти права на самовизначення, але конкретні кроки до його здійснення не виправдовував; пропозиція ж звертатись до російського народу взагалі була неприхованою демагогією, оскільки, за винятком більшовиків, жодна російська політична партія не заступилась перед урядом за українців. Отже, як ми бачимо, російськими політиками дії українців відверто чи замасковано засуджувалися. Особливо непримиренно це робили російські націоналісти, рупором яких виступав «Киевлянин» В. Шульгіна. В протиположності українській делегації до Петрограда відправилася з Києва контроросійська делегація товариства «Русь», «югороссов» та «Русского торгово-промышленного общества».

З початку червня у київських радах робітничих і солдатських депутатів перманентно обговорювалося національне питання. 15—16 червня на об'єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва було схвалено резолюцію, яка засуджувала дії Центральної Ради. Нарада ж Київського губернського й повітового земств Універсал підтримала, висловивши при цьому готовність працювати у тісному контакті з УЦР та надати їй матеріальну допомогу. Аналогічну позицію зайняла нарада Полтавського губернського земства, загальні збори Полтавської ради робітничих та солдатських депутатів, численні повітові селянські з'їзди. В непоодиноких випадках Центральну Раду бажали бачити Українським Тимчасовим Урядом, а Універсал ухвалювали рішуче втілювати в життя.

Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що Універсал викликав нове після повалення самодержавства потужне піднесення мас, ще дужче сконсолідував український національно-визвольний рух, а Центральну Раду зробив безсумнівним політичним лідером України. Одноставна підтримка Універсалу українцями-воєями перетворила УЦР у політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду.

Спочатку Тимчасовий уряд не прямо, а опосередковано через Юридичну нараду, де домінували кадети, так оцінив події у Києві: «Представники українських партій не зупинились перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії... Покладаючи всю відповідальність за цей акт на його винуватців, Тимчасовий уряд з свого боку категорично не визнає за так званим універсалом українського народу будь-якої сили. Він висловлює тверду впевненість, що вірна російській революції більшість українського народу його повністю відкине»⁶⁴.

Висловлене сподівання не виправдалося. Енергія, з якою вибухнув український рух, його сконсолідованість і одноставність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим же шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 15 червня відбулося спеціальне засідання уряду, яке розглянуло ситуацію в Україні й винесло два рішення. По-перше, звернутися до українського народу із спеціальним зверненням, в якому було обґрунтовано небезпечність схваленого УЦР Універсалу, а також погляд уряду на цей документ. По-друге, уряд ухвалив створити комісію з найавторитетніших на той час в Росії громадських діячів (С. Урусов, П. Кропоткін, В. Короленко, В. Вернадський, С. Ольденбург, С. Шликевич, І. Демидов), якій належало виїхати в Україну і на місцях ознайомитися з потребами і побажаннями українців. Принагідно ж відзначимо, що справа створення комісії одра-

зу провалилася, проєктовані до неї діячі не згодилися брати в ній участь. Що ж до звернення, то воно, підписане прем'єр-міністром, було опубліковане наступного дня. Тимчасовий уряд намагався довести, що він не ворог Україні, що вважає своїм обов'язком «прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України щодо тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів». Але, зрештою, звернення закликала українців «не йти згубним шляхом роздрібнення сил вільної Росії»⁶⁵. Через кілька днів уряд направив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів з Центральною Радою.

Досягнутий під час переговорів компроміс, як і його наслідок — II Універсал Центральної Ради, безумовно, не мали такого резонансу в українському середовищі, як I Універсал, проте нам не вдалося знайти документів, які б зафіксували негативне ставлення українців до досягнутої угоди. З окремих виявлених резолюцій можна зрозуміти, що вона розглядалась як певний крок уперед до реалізації ідеї автономії. Так, жителі Канева 4 липня урочисто відсвяткували оголошення II Універсалу й ухвалили визнати «Центральну Раду яко володаря, як вищу красу владу, як тимчасове правительство на Україні»⁶⁶. Київський повітовий селянський з'їзд 9 липня ухвалив співзвучну попередньому рішенню резолюцію: «Вітати Центральну Українську Раду як вищий законодавчий орган всієї України», а Генеральний Секретаріат визнати «тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх у життя»⁶⁷.

II Універсал вніс певне пом'якшення міжетнічних стосунків, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що «північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-Сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов'язком забезпечення прав меншин»⁶⁸. 11 липня відповідно до досягнутої в Києві угоди представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої Ради. Загалом у складі УЦР їм було виділено 202 мандати. Здавалося, що принаймні de-facto питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з'ясувалося згодом, це була оманлива поверхова візія.

Угода між урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. На знак протесту проти київських домовленостей на

початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем'єр-міністр Г. Львов. Уряд болоче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, «вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (русских) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу»⁶⁹. Певним чином їм це вдалося.

26 липня у Києві відбулася ганебна збройна провокація донських козаків та кірасирського полку проти українського полку Б. Хмельницького. В момент виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, і 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростою виявилася справа українізації в армії. Вона гальмувалася не стільки тим, що уряд ухилявся від чітких рішень, скільки від опору українізації російського офіцерства та рядового складу.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних стосунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти «примусової українізації», доводили, що політика Центральної Ради є ворожою Росії й не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показово в цьому зв'язку була стаття В. Шульгіна «Против насильственной украинизации Южной Руси», опублікована «Киевлянином» 18 липня, а також видрукована окремою листівкою. Її автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися з Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення — українцями. Співзвучним статті В. Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. Стара російська реакційна професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху в Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що «мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж обласна автономія України; що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими»⁷⁰.

Університетських професорів підтримали їх колеги з Політехнічного інституту. 6 серпня 1917 р. рада КПІ направила Тимчасовому урядові спеціальну записку, в якій застерігала проти того, що «група осіб поставила собі за мету підняти у нашому краї політич-

ний рух з метою відділити від країни частину території і створити Українську державу». Лист доводив, що цей рух не має нічого спільного з народними масами, не знаходить у них підтримки і є нічим іншим, «як спробою з боку групи осіб захопити багатий край і стати на чолі його управління». Угода 2 липня, на думку авторів листа, посилила позиції «групи», яка вже намагається здійснити організацію та захоплення влади через Генеральний секретаріат та Центральну Раду.

Головне смислове навантаження «записки» містяться в заключних абзацах, які, власне, все й пояснювали: «Считаем необходимым отметить, что в случае удаchi упомянутого захвата, в особенности в пределах, намеченных Радой, отпадает от России край с богатейшей почвой, с каменноугольными копиями, дающими в настоящее время до 3/4 всего добываемого каменного угля, с богатыми рудными месторождениями, залежами соли и другими природными богатствами, обеспечивающими пышный расцвет сельского хозяйства и промышленности. Край этот отличается наивысшей в России по своей интенсивности сельскохозяйственной культурой, интенсивными свеклосахарными плантациями, питающими развитую в крае сахарную промышленность, составляющую громадную долю всей сахарной промышленности страны. Он прилегает к Черному морю с прекрасными гаванями и, будучи потерянным, отрешит остальную страну от Черного моря. Потеря этого края вызовет глубочайшее потрясение в стране и может повлечь за собой самые роковые последствия для нашей Родины.

Ввиду всех вышеизложенных соображений, во имя спасения и на благо Родины, Совет Киевского политехнического института поднимает к Временному правительству свой предостерегающий голос о смертельной опасности для Родины, о необходимости твердой и определенной, неколеблющейся политики в целях сохранения целости государства, избежания ужасов гражданской войны и доведения страны до Учредительного собрания»⁷¹.

З подібних позицій атакував уряд великий промисловець М. фон Дітмар. Він був проти включення до складу автономної України Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній, на території яких розташовувалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. Для нього було цілком неприпустимим, щоб вугільна та металургійна промисловість були передані «провінциальної автономії и, может быть, даже федерации, основанной на резко выраженном национальном признаке». Якщо децентралізація Росії і припустима, вважав він, то поза всякими національними автономіями. Один з його головних висновків: «... Весь Харьковский район в составе губерний Харьковской, Екатеринославской, Таврической и части Херсонской должен быть совсем исключен ввиду его государственного значения из района пре-

дполагаемой автономии украинской, ибо нельзя производить опаснейших экспериментов в области, которая никогда и ни под каким видом не подлежит какому-либо отчуждению как важнейшая часть государственного организма»⁷². Це була відверта спроба тиску на уряд правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів. Її члени довго не давали згоди на те, щоб увійти в новий, очолений О. Керенським склад уряду, а пішли туди, лише виставивши ряд жорстких умов. Саме кадети стали ініціаторами зламу урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська «Речь» 2 серпня в статті «Украинские затруднения» закликала уряд в українському питанні піти далі шляхом, яким він пішов, розпустивши фінляндський сейм. Мотивувала газета це тим, що «політика національностей в багатьох випадках далеко виходить за межі того, що припустимо при збереженні єдності та неподільності Росії». Газета відверто говорила, що плани національного перевлаштування Росії розраховані на послаблення та поразку Росії у війні: «Сміливе “нехтування” принципу неподільності Росії об’єднує і безстрашних великоросійських, і українських соціалістів з німецькими “українських” справ майстрами». В іншому матеріалі газети «Речь» професор Петроградського університету, відомий правник Б. Нольде, на розгляд якого уряд передав підготовлений Центральною Радою «Статут Генерального секретаріату», не приховував свого неприйняття ситуації. «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було, — писав він. — Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами і подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинула Раду Україні, але й Україну Росії»⁷³. За поняттями Нольде, Україна — це лише область російської державної території, тому для нього було неприпустимо, щоб влада тут належала Центральній Раді та її органам Генеральному Секретаріатові, а за російським урядом залишалося лише «голе право» затвердження секретаріату.

У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того, щоб схвалити «Статут вищого управління України», видав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду», якою обмежив дію повноважень Генерального секретаріату територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу й болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада згодилася на інструкцію. Найповніше пояснення цієї позиції дав

М. Грушевський у статті «Україна дійде свого»⁷⁴. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централісти-кадети, ворожі до українського уряду, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради кликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала необхідним використати ті реальні підстави, які «давала для утворення нового ладу на Україні навіть така «куца» автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня». М. Грушевський говорив ще про одну важливу деталь, на яку не можна було не зважати. А саме — про велику масу людності, яка не хотіла цілковитого розриву з урядом. Очевидно, йшлося про людей з російською чи малоросійською ідентичністю, для яких автономія дозволяла зберегти зв'язок з Росією. Це була велика і складна проблема. В містах таких людей було дуже багато, можливо, не всі вони активно брали участь у політичному житті, але їх настрої справляли на рух цього життя суттєвий вплив. Члени Центральної Ради повинні були на це зважати. С. Єфремов писав, що захватний метод може дати швидкі результати, але чи будуть вони довготривалими? «... Не треба забувати, — писав він, — що культурні меншості на Україні, елемент найбільш культурний, здебільшого зрусифікований, і мимоволі тягнутимуть до старого, підсилюючи тим наших чорносотенних ольстерців. Тут мало самого порозуміння з меншостями та забезпечення їхніх прав, тут треба ще утворити тісний зв'язок їхніх інтересів з автономним ладом на Україні, бо тільки тоді вони стануть громадянами землі української»⁷⁵.

Влітку Центральна Рада намагалася вирішити цю проблему, і після компромісу з урядом опонентів і відкритих ворогів української автономії стало менше. Загальною масою населення ідеї автономії України сприймалися восени набагато спокійніше, ніж весною. За це Центральна Рада заплатила досить високу ціну: морально пов'язала себе з урядом, який з початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль над країною. З цього приводу С. Єфремов у цитованій вище статті «На повороті» не без гіркої іронії зазначав, що українці потрапили на роль героя, який опинився біля фатального стовпа з зловісним написом: підеш праворуч — втрадиш коня, ліворуч — сам загинеш, прямо — коня втрадиш і сам пропадеш»⁷⁶.

В широкому потоці радикалізації суспільних настроїв з початку осені 1917 р. не важко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси його підтримки. На шпальтах «Нової ради», «Народної волі», «Робітничої газети» друкувалося чимало документів, що засвідчують протести загальних зборів, з'їздів українських земель, відірваних з-під

юрисдикції Генерального секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалась моральна підтримка Центральній Раді, а головне — пропагувалася програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди 3 липня і навіть до квінтесенції I Універсалу: самим творити наше життя.

Так, II конференція УПСР, яка відбулася 4—7 вересня 1917 р., знову говорила про ідею якомога швидшого скликання Українських установчих зборів незалежно від Всеросійських установчих зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня зайняла центральне місце в декларації Генерального секретаріату. В ній, зокрема, йшлося про те, що «основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з'їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла в федеративній республіці Росії»⁷⁷.

Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний секретаріат має «забезпечити українському народові державне право на його землі», і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала й провела у Києві з'їзд «поневолевих народів» Росії. Одна з резолюцій з'їзду була цілком однозначною: «Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації»⁷⁸.

Одночасно з пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено опосередковано, через Всеукраїнську раду селянських депутатів, друга сесія якої відбулася 2—5 вересня у Києві. Вона висловила підтримку Центральній Раді і вимагала від Тимчасового уряду розширити компетенцію Генерального секретаріату, а також поширити його владу на всю етнічну українську територію.

10 вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликалась для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передавання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: «В Якутский край его!». М. Грушевський

згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло «бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російською демократією. — *Авт.*) й іти своєю дорогою»⁷⁹. Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з'їзд УСДРП (30 вересня — 3 жовтня 1917 р.). Він визнав «за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будівництво Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв'язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами»⁸⁰. Це завдання з'їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

20 жовтня у Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з'їзд. Вітаючи делегатів з'їзду, один з лідерів українських есерів М. Ковалевський почав з того, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого виступали українські есери. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до «утворення власними силами Української Демократичної Республіки»⁸¹.

З'їзд привітав цей заклик оплесками і вніс його до своїх резолюцій. Не менш радикальним був виступ В. Винниченка, який заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний секретаріат непідзвітний Тимчасовому уряду, а тільки українській демократії, що його утворила. Отже, найчисленніші і найвпливовіші українські партії (УПСР та УСДРП), які мали більшість у Центральній Раді, взяли курс на проголошення України демократичною республікою.

Невідомо, коли і в який спосіб УЦР вдалося б проголосити таку республіку, якби Тимчасовий уряд залишився при владі. Найвірогідніше, це сталося б самочинно за сценарієм проголошення I Універсалу, але швидке падіння уряду знищило останні ймовірні перешкоди на цьому шляху. III Універсал, проголосивши Українську Народну Республіку, логічно завершив розвиток українського національно-визвольного руху відновленням державного статусу України. Документи не дозволяють чітко відслідкувати реакцію в Росії на III Універсал. Революційна демократія там була зосереджена на Жовтневому перевороті у Петрограді, проте можна аргументовано говорити про те, що в Україні проголошення УНР на тлі петроградських подій особливих протестів російської демократії не викликало. Чернігівський історик В. Бойко, досліджуючи ставлення міських дум України до III Універсалу, дійшов висновку, що «під безпосередньою загрозою більшовизації України навіть думи, склад яких не можна назвати проукраїнським, вважали за доцільне підтримувати українську владу. В такому разі вони старанно обумовлювали приналежність України до складу Росії, а думи сходу, півдня України, півночі Чернігівщини — також право остаточного врегулювання територіального питання Всеросійськими Установчими зборами та результатами плебісцитів»⁸².

Дещо по-іншому російська демократія в Україні зустріла IV Універсал, за яким УНР ставала суверенною державою. При ухваленні документа Малою Радою представники меншовиків голосували проти, а російські есери — утрималися (на той час кадети та більшовики вийшли зі складу УЦР). На засіданні Малої Ради 12 січня 1918 р. представник меншовиків знову намагався довести хибність рішення про самостійність України. Його промова, з одного боку, була підтримана оплесками невеликої частини публіки, яка сиділа на хорах, а з іншого — викликала бурю лайки, галасу та обурення від симпатиків самостійників. У той момент, принаймні в Києві, за спостереженнями П. Христюка, «на очах відбувся поділ робітництва та інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»⁸³. На переконання цитованого автора у великих містах панували «общеруські» настрої, а «майбутні колчаківці, денікінці й інша контрреволюційна наволоч здебільшого «вітала» большевиків, як носіїв перемоги московського, великоруського центру над «сепаратистами» — «українцями»⁸⁴.

Отже, українсько-російські стосунки в 1917 р. мали особливий вплив на хід революційних подій в Україні, фактично перетворивши їх в Українську революцію, основним завданням якої стало вирішення національного питання. Українська революційна демократія намагалася співдіяти з російською, в межах можливого йшла на поступки, свої державотворчі плани будуючи на автономістсько-федералістичній платформі. Однак ці поступки так і не були поціновані російською демократією, яка і в них часто бачила замах на єдність Росії, а не спробу принципової модернізації державного устрою країни. Російська революційна демократія так і не змогла поступитись принципом неподільності, що зрештою стало одним з факторів падіння Тимчасового уряду, а згодом — розгортання громадянської війни.